

The European Union and the proliferation of weapons of mass destruction. The role of the Iranian nuclear crisis in the creation and implementation of the EU strategy

Abstract

Proliferation of weapons of mass destruction (WMD) has been one of the most prominent threat discussed in the post-Cold War security studies. The article presents analyses of the European Union policies towards proliferation of WMD and the impact of the political crisis around Iranian nuclear programme on them. Based on documents of the EU and the International Atomic Energy Agency, two processes are identified as the main source of the EU agenda on non-proliferation. Firstly, internal dynamics of the negotiations on the EU strategy against proliferation of weapons of mass destruction in 2003, including performance of a specific agents promoting their ideas and interests. Secondly, the evolution of the EU role in the debate around Iranian nuclear programme between 2003–2015. Negotiations with Iran are identified as the biggest challenge for the EU policy on WMD so far, with positive conclusions about successful implementation of multilateral mechanisms.

Keywords: *weapons of mass destruction, non-proliferation, Iranian nuclear programme*

Streszczenie

Proliferacja broni masowego rażenia (BMR) zagrożenie bezpieczeństwa międzynarodowego, będących tematem najszerszych dyskusji w erze pozimnowojennej. W niniejszym artykule przeanalizowano współpracę zmierzającą do ograniczenia tego fenomenu podjętą w ramach Unii Europejskiej oraz wpływ kryzysu dotyczącego irańskiego programu atomowego na kształt oraz implementację strategii UE w odniesieniu do BMR. Opierając się na kwerendzie dokumentów UE oraz Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej, kluczową rolę w kształtowaniu debaty na temat nieprolifracji, odbywającej się na forum Wspólnoty, przyznano dwóm procesom. Pierwszym z nich, wewnętrznym, były negocjacje prowadzące do uchwalenia w 2003 r. europejskiej strategii przeciw proliferacji broni masowego rażenia. Zwrócono przy tym uwagę na promowanie określonych idei i interesów przez wybranych aktorów narodowych oraz przedstawicieli instytucji unijnych. Drugim z procesów, zewnętrznym, była ewolucja roli UE w zabiegach politycznych dotyczących irańskiego programu atomowego. Wspomniany kryzys dyplomatyczny stanowił, do tej pory, największe wyzwanie dla unijnej polityki nieprolifracji. Pozwolił on jednocześnie na udane zaaplikowanie multilateralnych mechanizmów współpracy zawartych we wspomnianej strategii UE przeciw rozprzestrzenianiu BMR.

Słowa kluczowe: *Unia Europejska, nieprolifracja, broń masowego rażenia, irański program atomowy*

Robert Siudak

Zakład Bezpieczeństwa Narodowego, Uniwersytet Jagielloński

Unia Europejska wobec problemu proliferacji broni masowego rażenia. Wpływ kryzysu dotyczącego irańskiego programu atomowego na kształtowanie się oraz implementację strategii UE

Rozprzestrzenianie broni masowego rażenia (BMR), a w szczególności jej najbardziej niszczycielskiej kategorii – broni jądrowej, stało się niewątpliwie jednym z kluczowych zagrożeń wyłaniających się po upadku ładu dwubiegunowego. W okresie pozimnowojennej rekonfiguracji areny stosunków międzynarodowych, kraje Unii Europejskiej (UE) rozpoczęły powolny proces konstruowania wspólnych strategii bezpieczeństwa. Dlatego też to właśnie kwestia nieprolifracji BMR stała się jednym z kluczowych elementów coraz ściślejszej współpracy politycznej między państwami UE.

W niniejszym artykule przeanalizowana zostanie dynamika działań Unii Europejskiej nakierowanych na szeroko rozumianą nieprolifrację broni masowego rażenia. Ze względu na przyjęte założenie o kluczowej roli broni jądrowej w ramach dokumentów strategicznych dotyczących problemu proliferacji, większość uwagi poświęcona zostanie technologiom nuklearnym. W oparciu o kwerendę źródeł wtórnych i dokumentów UE oraz Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej podjęta zostanie próba zidentyfikowania procesów oraz aktorów, którzy odegrali kluczową rolę w kształtowaniu debaty na temat nieprolifracji na forum Wspólnoty. Zestaw pytań badawczych, na jakie postara się odpowiedzieć niniejsza analiza, ogniskuje się wokół dwóch kluczowych kwestii: Którzy aktorzy narodowi lub ponadnarodowi wpłynęli w największym stopniu na kształt strategii UE przeciw rozprzestrzenianiu BMR? Jaką rolę odegrał kryzys związany z irańskim programem atomowym w procesie kształtowania „wspólnotowej tożsamości” względem nieprolifracji BMR w XXI w?

W celu uzyskania odpowiedzi na tak postawione pytania badawcze, analizę osadzono w paradygmacie konstruktywistycznym teorii stosunków międzynarodowych. Wykorzystano w szczególności teorię częściową tak zwanego ideacyjnego intergowermentalizmu, który wywodząc kluczowe elementy z teorii integracji europejskiej, poszerza przeprowadzoną analizę o komponenty teorii stosunków międzynarodowych oraz kognitywistki.

W pierwszej części artykułu przybliżony zostanie proces kształtowania się podejścia Wspólnoty do problemu BMR oraz jego zwieńczenie – Europejska strategia przeciw proliferacji broni masowego rażenia. Następnie przeanalizowane zostaną działania zarówno krajów członkowskich, jak i instytucji oraz organów UE, mające na celu implementację tej strategii. W ostatniej części pracy zaprezentowana zostanie analiza działań UE wobec kryzysu związanego z irańskim programem atomowym.

Początki współpracy w ramach Wspólnot Europejskich i UE

Analizując działania państw europejskich względem problemu nieprolifracji, nie sposób nie wspomnieć o początkach współpracy na kontynencie w kwestii technologii jądrowych. W roku 1958, jako trzecia ze Wspólnot Europejskich, powołany został do życia Euroatom. W roku 1973 podpisał on umowę z Międzynarodową Agencją Energii Atomowej (MAEA), stając się podmiotem odpowiedzialnym za kontrolę, nadzór oraz dostarczanie krajom członkowskim materiałów rozszczepialnych i technologii jądrowych (Bryła 2009: s. 115). Euroatom stanowi ponadto forum współpracy, a także wspierania oraz finansowania przedsięwzięć naukowych i infrastrukturalnych związanych z energią jądrową.

Koordinacja polityk bezpieczeństwa krajów członkowskich w kwestii zapobiegania proliferacji broni masowego rażenia przez Wspólnoty Europejskie sięga roku 1981. Wtedy to na forum Współpracy Politycznej uzgodniono powołanie pierwszej grupy roboczej do spraw nieprolifracji BMR. Istnienie grupy początkowo było trzymane w tajemnicy (Kienzie 2013: s. 1145), a pierwszym oficjalnym aktem politycznym dotyczącym nieprolifracji było uchwalenie w 1984 roku dyrektyw w sprawie eksportu materiałów jądrowych (tak zwanych Wskazówek londyńskich). Na przełomie lat osiemdziesiątych oraz dziewięćdziesiątych doszło do zacieśnienia współpracy. W 1987 r. wydano pierwszą wspólną deklarację dwunastu państw członkowskich w sprawie pokojowego wykorzystania energii jądrowej, zaś w roku 1990 przyjęto wspólną dekla-

rację w sprawie nieprolifracji BMR, która następnie stała się podstawą uzgodnienia jednolitego stanowiska krajów członkowskich wspólnot w trakcie konferencji przeglądowej Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej (NPT) w tym samym roku. Kolejnym ważnym krokiem, który pokazał daleko idącą spójność strategii nieprolifracji krajów Unii Europejskiej, była zakrojona na szeroką skalę kampania dyplomatyczna z roku 1995, której celem było przekonanie państw – stron NPT – do bezterminowego przedłużenia traktatu. Kampania zakończyła się sukcesem, zaś już rok później kraje europejskie rozpoczęły kolejną silną akcję lobbingową na forum międzynarodowym, której wynikiem miało być wprowadzenie w życie Traktatu o całkowitym zakazie prób z bronią jądrową (CTBT). Jak do tej pory, ze względu na brak ratyfikacji ze strony kluczowych mocarstw atomowych wymienionych w tekście traktatu (chodzi głównie o USA), umowa ta nie ma mocy wiążącej prawnie. Kolejnym krokiem w kierunku zacieśniania współpracy państw UE na rzecz nieprolifracji BMR była tak zwana „nakierowana inicjatywa” (2001), której celem było zwiększenie możliwości skutecznego reagowania na niebezpieczeństwa związane z proliferacją BMR i terroryzmem, a także zwiększenie kontroli zbrojeń (Bryła 2009: s. 117).

Warto zwrócić uwagę, iż obecnie sama Unia Europejska jest wewnętrznie dość zróżnicowana jeżeli chodzi o status oraz politykę państw członkowskich względem technologii nuklearnych. W skład UE wchodzi zarówno mocarstwa atomowe, takie jak Wielka Brytania oraz Francja, jak i tradycyjni orędownicy całkowitego rozbrojenia nuklearnego, z Irlandią oraz Szwecją na czele. Pamiętając o tak odmiennych stanowiskach państw członkowskich, za niewątpliwy „krok milowy” w rozwijaniu wspólnego podejścia do kwestii nieprolifracji uznać należy ogłoszenie w roku 2003 Europejskiej Strategii Bezpieczeństwa (ESB) (Rada Europejska 2003) oraz Strategii UE przeciw rozprzestrzenianiu broni masowego rażenia (Council of the European Union 2003c).

Kształtowanie Strategii UE przeciw proliferacji BMR

Kluczowe dla zrozumienia założeń samej strategii oraz jej celów jest zwrócenie uwagi na proces jej powstawania. Jak każda z polityk UE, kształtowała się ona w określonym czasie oraz otoczeniu międzynarodowym, co w znaczący sposób wpłynęło na jej treść. Do analizy omawianego procesu zaaplikowana zostanie teoria ideacyjnego intergowermentalizmu. Pozwoli ona na podkreślenie zasadniczego wpływu idei promowanych przez określonych aktorów w stosunkach międzynarodowych i – co ważne,

– zwrócenie uwagi na wpływ czynnika ideowego nie tyle w procesie wdrażania samej strategii, ile przede wszystkim na wcześniejszym etapie – to jest tworzenia wewnętrznego konsensusu wewnątrz Unii.

Teoria ideacyjnego intergowermentalizmu została zaproponowana przez Federicę Bicchi w jednej z jej książek podejmujących problematykę polityki zagranicznej UE (Bicchi 2007). W centrum analizy procesu politycznego zachodzącego w ramach wspólnoty umiejscowiono ideę oraz agentów działających w jej imieniu. Według tego założenia, tworzenie polityk unijnych jest, w pierwszej kolejności, wynikiem adaptacji określonych idei w stosunku do pojawiających się problemów. Niezbędnym katalizatorem całego procesu jest przede wszystkim nowa sytuacja będąca wyzwaniem dla klasy politycznej krajów członkowskich (*policy window*). Ponieważ problem jest nowy, większość rządzących nie jest pewna, w jakich kategoriach go rozpatrywać (bezpieczeństwa, gospodarczych, społecznych etc.), a co za tym idzie – jakich środków użyć do rozwiązania go. Pojawia się więc niepewność poznawcza (*cognitive uncertainty*). Głównym aktorem, który musi zadziałać w takim momencie, aby wprowadzić swoją wizję problemu oraz możliwych rozwiązań, jest tak zwany przedsiębiorca idei (*entrepreneurs*). Jest to agent działający w celu wprowadzenia swoich idei do struktury intersubiektywnie podzielanej wiedzy. Wyróżnić można dwa typy „przedsiębiorców idei”: wierzących (*believers*), którzy kierują się głównie swoimi przekonaniami, oraz brokerów (*brokers*), których celem jest przede wszystkim zmiana obecnego podejścia na nowe, bardziej opłacalne z ich punktu widzenia. Według Bicchi, finalnym etapem procesu tworzenia się polityk europejskich jest interakcja poznawcza (*cognitive interaction*). W jej ramach przedstawiciele krajów członkowskich oraz instytucji UE konstytuują wspólnie podzielaną wiedzę w obrębie danej problematyki, dopasowując ideowe wpływy poszczególnych aktorów oraz nakreślając ramy postępowania względem danych kwestii (Bicchi 2007: s. 35–42). Zarysowana powyżej teoria ideacyjnego intergowermentalizmu w sposób szczegółowy pozwoli teraz prześledzić wpływ poszczególnych aktorów oraz idei na proces kształtowania się Europejskiej strategii przeciww rozprzestrzenianiu broni masowego rażenia.

Pomysł unifikacji rozproszonych działań na polu nieprolifracji w ramach jednej strategii narodził się na początku roku 2003. Tego samego dnia, w którym siły Stanów Zjednoczonych wraz z sojusznikami rozpoczęły II wojnę w Zatoce Perskiej (20 marca 2003), Komitet Polityczny i Bezpieczeństwa UE, we współpracy ze Swedish International Peace Research Institute (SIPRI), zorganizował seminarium na temat broni masowego rażenia (Sauer 2008: s. 275). Status zagadnienia nieprolifracji urosł do

rangi priorytetu na arenie międzynarodowej po tym, jak USA, powołując się na domniemanie istnienia zagrożenia ze strony irackiej BMR, zdecydowały się na obalenie reżimu Saddama Husseina. Ponadto już pod koniec roku 2002 rozpoczął się kryzys wywołany irańskim programem atomowym, a w 2003 r. z NPT wystąpiła Korea Północna, która oficjalnie zaczęła dążyć do wyprodukowania broni atomowej. Kraje europejskie musiały redefiniować swoje podejście do problemu zapobiegania proliferacji. Z jednej strony, wielu członków UE, z Niemcami i Francją na czele, nie popierało unilateralnej polityki administracji Georga W. Busha, która skupiła się w głównej mierze na kontrol proliferacji. Z drugiej, politycy zgadzali się co do tego, iż należało podjąć działania w celu wzmocnienia rygoru nieproliferacji w obliczu wspomnianych zagrożeń.

Przyjęcie wspólnej strategii UE przeciw proliferacji BMR poprzedzone zostało opracowaniem trzech dokumentów dotyczących tej materii: zbiorem podstawowych zasad dla Strategii UE przeciwko Proliferacji BMR z roku 2002, Planem działania na rzecz implementacji podstawowych zasad Strategii UE przeciwko proliferacji BMR oraz Deklaracji w sprawie nieproliferacji BMR – obydwa dokumenty z roku 2003. W kwietniu tego samego roku, ówczesna szwedzka minister spraw zagranicznych, Anna Lindh, zaproponowała oficjalnie na forum Rady UE ds. Ogólnych i Stosunków Zewnętrznych stworzenie nowej strategii UE przeciw rozprzestrzenianiu BMR (Council of the European Union 2003a). Draft takiego dokumentu został zatwierdzony w czerwcu 2003 r. podczas szczytu UE w Salonikach, zaś jego ostateczna wersja została przyjęta 12 grudnia tego samego roku, równocześnie ze Strategią bezpieczeństwa UE.

Niewątpliwie nakreślony powyżej kryzys międzynarodowy, związany z domniemaniami istnienia irackich składów broni masowego rażenia oraz irańskim programem atomowym, wywoływał wśród państw Unii niepewność poznawczą tworząc tym samym *policy window*. Jako „przedsiębiorcę idei” potraktować można w tym wypadku Szwecję, a w szczególności panią minister Annę Lindh, która swą postawą reprezentowała typ „wierzącego”. Wprowadziła ona ideę nieproliferacji związaną z dążeniem do powszechnego rozbrojenia atomowego zapisanego w NPT, która mocno zaszczerpiona jest w Szwecji zarówno w społeczeństwie, jak i w kręgach władzy oraz nauki. Warto zwrócić także uwagę na rolę najbardziej wpływowych państw UE – Francji, Wielkiej Brytanii oraz Niemiec, które już w tamtym okresie podjęły negocjacje z Iranem w sprawie jego programu nuklearnego. Niewątpliwie, kraje te popierały ideę polityki nieproliferacji skonstruowanej wedle zapisów NPT, gdyż udostępniała im ona kolejne narzędzia w toku wspomnianych negocjacji. Ponadto nie ingerowała w sposób znaczą-

cy w arsenały nuklearne Francji i Wielkiej Brytanii. Oprócz czterech wspomnianych państw, ważną rolę w procesie interakcji kognitywnej, która uformowała ostateczny kształt strategii, odegrał Javier Solana, który w tamtym czasie pełnił funkcję Sekretarza Generalnego Rady UE oraz Wysokiego Przedstawiciela Unii do spraw Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa. Dążył on do wzmocnienia pozycji UE na arenie międzynarodowej oraz do zażegnania rozłamu, jaki w tamtym czasie pojawił się wewnątrz Unii z powodu rozbieżności stanowisk krajów członkowskich wobec interwencji tak zwanej koalicji chętnych pod przywództwem USA w Iraku. Wyjście z tego kryzysu miała zapewnić między innymi Europejska strategia bezpieczeństwa, zgodnie z którą uznano proliferację BMR za jedno z pięciu największych zagrożeń dla UE (Rada Europejska 2003: s. 3–5). Strategia przeciw proliferacji broni masowego rażenia była odpowiedzią na tak zarysowane niebezpieczeństwo. Jej założenia oraz proces implementacji omówione zostaną poniżej.

Implementacja Strategii UE przeciw proliferacji BMR (w latach 2003–2015)

Pomimo rozbudowanej formy samego dokumentu, Strategia UE przeciw proliferacji BMR nie jest żadnym z formalnych instrumentów UE w dziedzinie Wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa (w roku 2003 były nimi wspólne stanowiska, wspólne działania, wspólne strategie, a od Traktatu z Lizbony są nimi decyzje). Stanowi ona osobny dokument, będący wyrazem woli politycznej, a co za tym idzie – nie jest prawnie wiążąca. Osobliwa w tym kontekście wydaje się obecność stałego procesu dokonywania przeglądów, będącego ważnym narzędziem wspierającym realizację strategii, pomijanego w większości deklaracji politycznych. Ponadto, potwierdzając zawarte w strategii zobowiązania, Rada UE przyjęła szereg dokumentów. Najważniejszymi z nich były: Wspólne stanowisko dotyczące uniwersalizacji i wzmocnienia multilateralnych porozumień dotyczących nieprolifracji, z roku 2003 (Council of the European Union 2003b) oraz *concept paper* dotyczący monitorowania oraz wzmacniania działań zapisanych w strategii (Council of the European Union 2006).

Samą strategię UE przeciw proliferacji BMR podzielono na cztery części – wprowadzenie oraz następujące po nim trzy rozdziały. W pierwszym z nich nakreślono zagrożenia, jakie niesie proliferacja broni masowego rażenia dla społeczności międzynarodowej, a w szczególności UE. Kluczowy, drugi rozdział, zawiera strategię samej

Unii względem zarysowanych wcześniej problemów. Zawiera postulat umieszczenia polityki nieprolifracji w centrum zabiegów dyplomatycznych UE, a także wymienia narzędzia oraz środki, jakimi Unia oraz jej kraje członkowskie będą zwalczać omawiane zagrożenia. Myślą przewodnią jest promocja efektywnego multilateralizmu. Strategia ustanawia hierarchię działań, i tak, w pierwszej kolejności, największy nacisk powinien zostać położony na wzmocnienie istniejących oraz utworzenie nowych traktatów, umów oraz porozumień międzynarodowych dotyczących ograniczenia proliferacji broni masowego rażenia. Zwrócona jest także uwaga na poprawę działania systemów przeglądowych oraz zabezpieczających określone porozumienia. Dopiero gdy presja dyplomatyczna oraz działania na forum umów międzynarodowych okażą się niewystarczające, strategia przewiduje możliwość odwołania się, na mocy artykułu VII Karty Narodów Zjednoczonych (KNZ), do Rady Bezpieczeństwa (RB) ONZ oraz nałożenia sankcji i innych retorsji międzynarodowych. W rozdziale drugim wymienia się także trzy kluczowe zasady, które mają stać się podstawą wszelkich działań UE: wspominany już efektywny multilateralizm, promocję stabilności i pokoju zarówno w wymiarze regionalnym, jak i międzynarodowym oraz współpracę z kluczowymi partnerami (USA, Rosją, Japonią i Kanadą). Rozdział trzeci stanowi uszczegółowiony plan działania, który ma pozwolić na „wykorzystanie wszystkich dostępnych instrumentów, w celu zapobiegania, odstraszenia, przerywania, a jeżeli to możliwe eliminowania realizacji programów rozprzestrzeniania [BMR – uzup. R.S], które mogą stanowić zagrożenie na poziomie międzynarodowym” (Council of the European Union 2003c: s. 8). Jako dostępne instrumenty wymieniono:

- traktaty międzynarodowe oraz mechanizmy ich weryfikacji;
- krajowe oraz międzynarodowe inicjatywy na rzecz kontroli eksportu określonych materiałów;
- inicjatywy w kierunku ograniczania zagrożeń regionalnych i globalnych;
- narzędzia polityczne oraz ekonomiczne (w tym polityki handlowe oraz rozwojowe UE);
- normy oraz standardy dotyczące zakazu nielegalnego rozwijania oraz nabywania określonych technologii oraz materiałów;
- jako środek ostatniej instancji – instrumenty przymusu zgodne z KNZ.

W rozdziale trzecim zawarto także szczegółowy plan implementacji wymienionych wcześniej trzech zasad, przyporządkowując każdej z nich określoną paletę instrumentów.

Wspomnianą już ważną częścią strategii jest proces przeglądów odbywających się co sześć miesięcy, których rezultatem są raporty Rady UE. Zawierają one informacje

o działalności Unii na wielu płaszczyznach – od działań dyplomatycznych na forum konferencji przeglądowych NPT, przez działania polityczne i gospodarcze względem krajów trzecich, po finansowanie projektów naukowych oraz społecznych mających na celu ograniczenie proliferacji BMR (zob. *European Union External Action* WWW).

W ramach działań mających na celu implementację unijnej strategii nieprolifracji wyróżnić należy cztery główne wymiary:

- współpracę państw członkowskich na forum NPT oraz MAEA, a także innych organów i instytucji reżimu nieprolifracji;
- wprowadzenie klauzuli nieprolifracji do umów zawieranych przez UE;
- utworzenie oraz finansowanie sieci europejskich ośrodków badawczych zajmujących się kwestiami nieprolifracji BMR;
- podjęcie roli głównego negocjatora w ramach zabiegów dyplomatycznych związanych z irańskim programem atomowym.

W ramach koordynacji działań krajów członkowskich UE na arenie międzynarodowej, zarówno w 2005, jak i 2010 r., podjęto próbę wypracowania wspólnego stanowiska przed konferencjami przeglądowymi NPT. O ile w roku 2005 działania te zakończyły się sukcesem w postaci uchwalenia Wspólnego stanowiska (Common Position 2005/329), o tyle w roku 2010 nie udało się powtórzyć tego scenariusza i ostatecznie przyjęto jedynie decyzję Rady UE określającą ogólne wytyczne (Decision 2010/212). Ponadto wszystkie kraje członkowskie UE – w tym Francja, która wyrażała najdalej idące obiekcje – ratyfikowały protokół dodatkowy NPT, rozszerzający możliwości kontroli MAEA. Pozwoliło to na podjęcie inicjatywy dyplomatycznej, mającej na celu skłonienie innych państw, takich jak na przykład Iran, do podpisania i implementacji protokołu. Nieustannie trwają także działania realizowane w ramach inicjatywy mającej na celu wprowadzenie w życie CTBT, która jest popierana i promowana przez wszystkie kraje UE. W ramach działań zewnętrznych, od 2013 r. na stanowisku specjalnego przedstawiciela UE do spraw nieprolifracji BMR działa polski dyplomata, Jacek Bylica (Kienzie 2013: s. 1149).

Jednym z kluczowych instrumentów projekcji strategii nieprolifracji UE jest tak zwana klauzula nieprolifracji (Council of the European Union 2003b). Została ona uchwalona 17 listopada 2003 r., a jej założenia wzorują się na obecnej już wcześniej w praktykach UE „klauzuli praw człowieka”. Unia uzależnia tym samym zawieranie porozumień z krajami trzecimi – zarówno gospodarczych, politycznych, jak i społecznych – od wprowadzenia zapisów dotyczących zakazu proliferacji BMR. Tym samym jakakolwiek oficjalna pomoc techniczna czy finansowa UE zależna jest od wprowadzenia

owej klauzuli, a ponadto – w przypadku jej łamania – możliwe jest zerwanie traktatu.

W roku 2010, na mocy decyzji Rady UE (Decision 2010/430), stworzono projekt mający na celu ustanowienie sieci europejskich ośrodków naukowo-badawczych. EU Non-Proliferation Consortium, bo taką nazwę przyjęła cała struktura, składa się z czterech głównych instytutów naukowych oraz sieci powiązanych organizacji (Non-Proliferation Consortium WWW). Celem ich funkcjonowania jest stworzenie środowiska naukowego, które prowadzić będzie konstruktywną wymianę informacji oraz propagować temat nieproliferaacji w społeczeństwach europejskich, co przyczynić ma się do szerszej implementacji Strategii UE przeciw rozpowszechnianiu BMR.

Podsumowując informacje na temat ekonomicznego wymiaru polityki nieproliferaacji w ramach UE, należy zwrócić uwagę na dwa źródła finansowania. Z budżetu Wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa w latach 2004–2013 przeznaczono 125 milionów euro na walkę z rozprzestrzenianiem BMR. Natomiast ze środków wspólnotowych, w latach 2007–2013, przeznaczono ponad 300 milionów na projekty związane z długofalową polityką nieproliferaacji (Kienzle 2013: s. 1148).

UE a irański program nuklearny

Jak zauważa wielu analityków, kryzys dyplomatyczny związany z irańskimi instalacjami nuklearnymi był - jak do tej pory - największym wyzwaniem dla europejskiej strategii przeciw rozprzestrzenianiu BMR. Jednocześnie jednak dał szansę na implementację zawartych w niej założeń. Śledząc kalendarz prac nad strategią oraz rozwój kontrowersji międzynarodowych dotyczących irańskiego programu nuklearnego, można zauważyć duży wpływ samego kryzysu dyplomatycznego na dynamikę oraz treść europejskiego dokumentu na temat BMR.

Początek relacji dyplomatycznych na linii Teheran–Bruksela związany jest z inicjatywą Krytycznego dialogu, dzięki której w latach 1992–1997 ustalono ramy kooperacji politycznej oraz zbliżenia gospodarczego. Warto zwrócić uwagę, iż Deklaracja edynburska, będąca podstawą Krytycznego dialogu, nie zawierała żadnych zapisów na temat kwestii nieproliferaacji (Genard, Marcinkowska 2014: s. 99). Od roku 1998 współpraca unijno-irańska odbywała się w ramach Konstruktywnego dialogu. Jego kluczową przesłanką była chęć podjęcia negocjacji w sprawie porozumienia o handlu i współpracy (*Trade and Cooperation Agreement* – TCA). Co ważne, kwestia współpracy politycznej została poszerzona o zagadnienie proliferacji BMR. W czerwcu 2002

r. Rada Europejska zdecydowała o rozpoczęciu negocjacji w sprawie TCA z Iranem. Pod koniec tego samego roku rozgorzał kryzys międzynarodowy wynikający z rozbudowy irańskich instalacji nuklearnych. Początkowo Unia nie zaniechała rozmów z Iranem w sprawie TCA, czyniąc z układu jedną z „kart przetargowych” w ramach prowadzonych negocjacji ws. programu atomowego. Dopiero w grudniu 2003 r., w odpowiedzi na nasilenie się kontrowersji wokół atomowej polityki Teheranu, rozmowy wstrzymano.

Program nuklearny Iranu swoimi początkami sięga lat sześćdziesiątych XX w. i aż do rewolucji islamskiej w 1979 r. był rozwijany w ścisłej współpracy z rządami oraz firmami z USA, a następnie Francji oraz Niemiec (Gruszczak 2012: s. 26–27). W tym okresie wybudowano mały doświadczalny reaktor w Teheranie oraz rozpoczęto budowę reaktora w Busher, który miał stać się pierwszym z kilku reaktorów elektrowni atomowej położonej nad Zatoką Perską. Po roku 1979 Islamska Republika Iranu zawiesiła swój program atomowy. W czasie wojny pomiędzy Irakiem a Iranem (1980–1988) Republika Ajatollahów sama stała się ofiarą broni masowego rażenia wykorzystywanej przez Saddama Husajna. W latach dziewięćdziesiątych Iran wznowił swój program, nawiązując współpracę z firmami rosyjskimi. Jej celem miało być dokończenie budowy reaktora w Busher. Jednak to dopiero w sierpniu 2002 r. uwaga opinii publicznej została zwrócona na instalacje atomowe Iranu. Opozycyjna Irańska Narodowa Rada Oporu, działająca z terytorium USA, ujawniła wówczas informację o tajnych, niezgłoszonych do MAEA instalacjach w Natanz, służących do wzbogacania uranu, oraz o zakładzie produkcji ciężkiej wody w Arak (El-Baradei 2011: s. 119–156). Wzbogacony uran może być wykorzystywany jako paliwo jądrowe w reaktorach elektrowni atomowych, może jednak także służyć do wyprodukowania broni nuklearnej. Jedyna różnica między tymi dwoma zastosowaniami wynika z poziomu jego wzbogacenia, czyli procentowej ilości izotopu U-235 w danym materiale. Uran o zawartości 3–5% izotopu służy jako paliwo do reaktorów lekkowodnych, materiał zawierający około 20% izotopu napędza reaktory ciężkowodne, zaś 93% uranu jest wykorzystywany do budowy głowic jądrowych. Dlatego też kontrowersje międzynarodowe wokół irańskiego programu atomowego koncentrują się w głównej mierze na technologii oraz instalacjach służących do wzbogacania uranu (Siudak 2016: s. 96–104).

Stanowisko UE wobec kryzysu związanego z irańskim programem atomowym nie było jednoznaczne i wyklarowało się dopiero po ponad roku od pierwszych niepokojących doniesień dotyczących rozwoju instalacji nuklearnych. W październiku 2003 r., w odpowiedzi na fiasco prób podjęcia wspólnych działań na forum Rady UE, przedsta-

wiciele trzech państw europejskich: Wielkiej Brytanii, Niemiec oraz Francji, udali się do Teheranu. Grupę nazwano E3 (Europe 3). Podczas negocjacji w Teheranie E3 nakłoniła stronę irańską do całkowitego zawieszenia programu wzbogacania uranu, podpisania i ratyfikowania protokołu dodatkowego NPT oraz podjęcia bliższej współpracy z MAEA. Jednocześnie Europejczycy uznali prawo Republiki Ajatollahów do prowadzenia cywilnego programu atomowego oraz obiecali szerszy dostęp do zaawansowanych technologii nuklearnych w momencie, gdy Teheran wywiąże się ze swoich obietnic. Od grudnia 2003 r. do zespołu negocjacyjnego E3 dołączył Wysoki Przedstawiciel WPZiB UE – Javier Solana. Grupę nazywano od tej pory E3/EU. Celem włączenia przedstawiciela Unii w proces negocjacyjny było rozszerzenie puli ewentualnych propozycji i korzyści, jakimi chciano zmotywować Teheran do ustępstw. Chodziło głównie o obietnicę zawarcia korzystnych umów gospodarczych, w szczególności TCA. Poszerzenie składu grupy negocjacyjnej pozwoliło na podpisanie 15 listopada 2004 r., w stolicy Francji, Porozumienia Paryskiego (Gruszczak 2012: s. 29–30). Iran podtrzymał obietnicę wstrzymania wzbogacania oraz przetwarzania uranu, szybkiej ratyfikacji protokołu dodatkowego NPT (który był już tymczasowo implementowany), a także zadeklarował, iż nie dąży do zbudowania broni atomowej. Grupa E3/EU zobowiązała się podjąć rozmowy na temat długotrwałego porozumienia normującego stosunki z Iranem, powrotu do rozmów o TCA, a także poparcia irańskich starań przystąpienia do WTO. Wszystkie te obietnice zostały obwarowane warunkiem wyjaśnienia kontrowersji wokół irańskiego programu. Warto zauważyć, iż w tekście porozumienia podkreślono, że wszystkie zobowiązania, których realizacji podejmuje się Iran – powstrzymanie wzbogacania uranu, a także implementacja protokołu dodatkowego – są dobrowolne, nie zaś prawnie wiążące (International Atomic Energy Agency 2004).

W roku 2005 nastąpiła zmiana na szczytach władzy w Teheranie – na prezydenta został zaprzysiężony konserwatysta – Mahmud Ahmedineżad. Negocjacje na temat przyszłości irańskiego programu atomowego oraz wymiana wzajemnych propozycji co do ostatecznego rozwiązania kryzysu dyplomatycznego wciąż trwały, jednak – jak zauważa wielu analityków – E3/UE nie było w stanie przedstawić Iranowi wystarczająco szerokiej oferty „marchewek” w zamian za wyrzeczenia, do jakich zobowiązać miałyby się Republika Ajatollahów (por. El-Baradei 2011: s. 152–155). W tej sytuacji Teheran zmienił kurs, wznowiając swój program wzbogacania uranu. W odpowiedzi na to ministrowie spraw zagranicznych państw członkowskich UE w styczniu 2006 r. wezwali Iran do zakończenia programu nuklearnego i zagrozili, iż w przeciwnym razie prześlą sprawę do Rady Bezpieczeństwa ONZ. W czerwcu 2006 r. sprawa została

przekazana wspomnianej instytucji, a sama grupa E3/EU powiększona o pozostałych stałych członków Rady Bezpieczeństwa – Rosję, Chiny oraz USA. W ten sposób powstała grupa E3/EU+3, która wystąpiła do Iranu z kolejną propozycją porozumienia. Zawierało ono zakaz wzbogacania oraz konwersji uranu, ale potwierdzało możliwość rozbudowy cywilnego programu atomowego, w tym pomoc w budowie reaktorów atomowych oraz dostarczeniu paliwa do nich. Przewidywało także poparcie w staraniach o przystąpienie do WTO, oczywiście w wypadku pełnej współpracy Iranu z MAEA oraz implementacji wszelkich środków zabezpieczających, przede wszystkim protokołu dodatkowego. Ostatecznie Iran odrzucił propozycję, a w odpowiedzi na to RB ONZ przyjęła w latach 2006–2012 osiem rezolucji w sprawie irańskiego programu atomowego (rezolucje 1696, 1737, 1747, 1803, 1835, 1929, 1984, 2049). Powołano się przy tym na rozdział VII KNZ dotyczący „akcji w razie zagrożenia pokoju, naruszenia pokoju i aktów agresji”. Cztery z nich – 1737, 1747, 1803, 1929 – wprowadziły sankcje względem Iranu, m.in. zakaz eksportu do Republiki Ajatollahów materiałów i technologii nuklearnych, a także broni. Ponadto zmusiły one banki do zamrożenia środków finansowych należących do osób i firm powiązanych z programem atomowym Iranu.

W maju 2008 wznowiono negocjacje na linii E3/EU+3, stosując dwukierunkową strategię: podtrzymano sankcje nałożone przez RB ONZ, jednocześnie obiecując Iranowi możliwość ich zniesienia w momencie rozwiązania kontrowersji wokół jego programu atomowego. W kwietniu 2009 roku grupa E3/EU+3 udzieliła Javierowi Solanie pełnomocnictwa do nawiązywania w jej imieniu kontaktu ze stroną irańską oraz przeprowadzenia wstępnych rozmów w imieniu całej społeczności międzynarodowej. Od tej pory to Wysoki Przedstawiciel UE był oficjalnie główną osobą odpowiedzialną za podtrzymanie dialogu. Kolejne wymiany stanowisk negocjacyjnych nie przynosiły większego zbliżenia w związku z kluczową kwestią sporną, jaką była możliwość wzbogacania uranu przez Iran. Oficjalnie żaden traktat, również NPT, nie zakazuje tego, jednak – ze względu na możliwe militarne wykorzystanie wysoko wzbogaconego uranu – jest to kwestia szczególnej troski mocarstw atomowych. Iran stał na stanowisku, iż posiada pełnię praw do prowadzenia cywilnego programu atomowego, którego częścią jest pełny cykl paliwowy, a więc także możliwość wzbogacania uranu. Grupa E3/EU+3 nie chciała pozwolić Iranowi na wzbogacanie materiałów rozszczepialnych na jego terytorium. Obawy społeczności międzynarodowej potęgowały informacje przekazane w roku 2009 przez Iran, o rozwoju kolejnego ośrodka wzbogacania koło miasta Kom. Zaniepokojona takim obrotem sprawy grupa E3/EU+3, pierwszego października tego samego roku zorganizowała spotkanie z irańskim negocjatorem, które jednak nie

przyniosło przełomu. Rada Europejska w grudniu 2009 r. wyraziła „poważne zaniepokojenie faktem, że Iran do tej pory nie podjął żadnych kroków, by odbudować wiarę społeczności międzynarodowej w wyłącznie pokojowy charakter realizowanego przez ten kraj programu jądrowego” (Gruszczak 2012: s. 33).

W 2010 r. prezydent Mahmud Ahmedinedżad ogłosił, iż Iran jest państwem nuklearnym, ponieważ jest w stanie wzbogacać na swoim terytorium uran do poziomu 20%. Eskalacja dalszego konfliktu spowodowanego irańskim programem doprowadziła do nałożenia unilateralnych sankcji przez UE. W 2012 r. Unia wprowadziła zakaz importu ropy naftowej, a także – poprzez swoje działania związane z naciskiem na belgijską firmę będącą właścicielem systemu komunikacji bankowej SWIFT – wyłączyła irańską sieć bankową z międzynarodowego obrotu bankowego. Sankcje związane z ropą naftową były dla Teheranu szczególnie dotkliwe, ze względu na to, iż Unia była drugim, po Chinach, importerem tego surowca z Republiki Ajatollahów.

W połowie roku 2013 w Iranie nastąpiła znacząca zmiana na stanowisku prezydenta. Wybory wygrał kandydat o umiarkowanych poglądach – Hassan Rouhani, który obiecał normalizację pozycji Iranu na arenie międzynarodowej. W tym samym roku kolejnych pięć spotkań negocjacyjnych pomiędzy przedstawicielami E3/EU+3 i Republiki Ajatollahów zostało zwieńczonych uzgodnieniem tymczasowego porozumienia. Joint Plan of Action, podpisany 24 listopada w Genewie, został okrzyknięty największym sukcesem dyplomatycznym w trwającym już ponad dekadę kryzysie związanym z irańskimi instalacjami (zob. International Atomic Energy Agency 2013). Tymczasowe porozumienie zawarto na okres 6 miesięcy i zakładało ono, iż Iran nie będzie w tym czasie budował nowych instalacji, zawiesi wzbogacanie uranu powyżej 5%, połowę dwudziestoprocentowego uranu przetworzy do postaci mieszanki pięcioprocentowej, a drugą połowę zużyje jako paliwo do ciężkowodnego reaktora w Teheranie. W zamian za to zawieszono zostaną czasowo sankcje ze strony UE, USA oraz całej społeczności międzynarodowej dotyczące ropy, złota oraz części zamiennych do samolotów pasażerskich. Niewątpliwym przełomem była zgoda grupy E3/EU+3 na jakiegokolwiek wzbogacanie uranu na terytorium Iranu.

Po dwukrotnym przedłużeniu o kolejne 6 miesięcy obowiązywania tymczasowego porozumienia, 14 lipca 2015 roku E3/EU+3 oraz Iran podpisały Joint Comprehensive Plan of Action (JCPA). Najważniejszymi punktami dotyczącymi irańskiego programu atomowego zawartymi w JCPA są:

- zmniejszenie o 2/3 liczby wirówek wzbogacających uran;
- zakaz wzbogacania uranu powyżej 3,67% przez co najmniej 15 lat;

- zmniejszenie zapasów nisko wzbogaconego uranu z 10.000 kg do około 300 kg;
- zobowiązanie do zaniechania budowy nowych instalacji nuklearnych przez 15 lat (zob. Parameters for a Joint Comprehensive Plan of Action WWWW).

Odnosząc się do procesu wypracowywania JCPA oraz ostatecznego porozumienia, należy zwrócić uwagę na malejący, względem wcześniejszych inicjatyw, udział strony europejskiej. Rola zarówno przedstawicieli państw Starego Kontynentu, jak i reprezentantów Unii Europejskiej, została ograniczona ze względu na aktywną postawę Stanów Zjednoczonych oraz momentami wręcz bilateralne negocjacje Iran–USA.

Analizując działania Unii Europejskiej oraz Grupy E3 w czasie procesu negocjacyjnego z Iranem, należy zwrócić uwagę nie tylko na zewnętrzny wydźwięk obieranych strategii, ale także na problemy dotyczące kooperacji wewnątrz wspólnoty. Rozłam pojawił się już w samej grupie E3, kiedy to Wielka Brytania promowała zastosowanie akcji militarnej względem państw, które chciałyby wejść w posiadanie broni atomowej. Francja oraz Niemcy zdecydowanie się temu sprzeciwiały. Ponadto Niemcy w pewnym momencie negocjacji, nie zważając na wspólną linię grupy, przyznały Iranowi prawo do wzbogacania uranu. Po interwencji pozostałej dwójki wycofały się jednak z tych obietnic. W Unii Europejskiej także pojawiały się daleko idące rozbieżności. Już w trakcie negocjacji w sprawie Porozumienia paryskiego część państw członkowskich, które nie są mocarstwami atomowymi, sugerowała, że Francja i Wielka Brytania, utrzymując arsenały nuklearne, nie są odpowiednimi partnerami w rozmowach z Iranem. Podczas nieformalnego spotkania ministrów spraw zagranicznych państw członkowskich w Finlandii w 2006 r. (Rada UE w formacie Gymnich), Włochy, Hiszpania, Holandia oraz Grecja wyraziły niezadowolenie z kształtu relacji na linii E3/EU – reszta wspólnoty. Zwróciły one uwagę na to, iż głos poszczególnych państw nie jest wystarczająco brany pod uwagę, oraz że nie są one informowane w sposób wyczerpujący o interesujących je kwestiach (Genard, Marcinkowska 2014: s. 110). Rok później Niemcy otwarcie sprzeciwiali się uchwalaniu nowych unilateralnych sankcji UE względem Republiki Ajatollahów. Ostatecznie Austria skorzystała z prawa weta podczas październikowego głosowania w Radzie UE nad ich wprowadzeniem. W roku 2010, w odpowiedzi na postęp technologiczny irańskiego programu, minister spraw zagranicznych Finlandii zaproponował zwołanie spotkania, którego celem miało być uzgodnienie wspólnych działań krajów UE. Na zaproszenie odpowiedzieli przedstawiciele sześciu państw członkowskich oraz Turcji, a także Wysoki Przedstawiciel UE. Znaczącą absencją okazała się nieobecność rządzących z Wielkiej Brytanii oraz Niemiec.

Podsumowanie

Zapobieganie proliferacji BMR stało się na początku XXI w. jednym z priorytetów wspólnych działań UE w sferze bezpieczeństwa międzynarodowego. Główną rolę w kształtowaniu założeń strategii w tym zakresie odegrała wewnątrz UE szwedzka dyplomacja, z panią minister Anną Lindh na czele. Kluczowym czynnikiem zewnętrznym był natomiast kryzys spowodowany irańskim programem atomowym.

Implementacja uchwalonej w 2003 r. strategii unijnej dotyczącej problemu BMR stanowi przykład skutecznej kooperacji krajów i instytucji UE. Kluczowymi działaniami na tym polu są przede wszystkim: ustanowienie sieci europejskich ośrodków naukowo-badawczych oraz wprowadzenie klauzuli nieprolifracji do umów UE z krajami trzecimi. Ponadto, pomimo znaczącej kakofonii głosów wewnątrz Unii, była ona w stanie odegrać jedną z głównych ról w procesie negocjacji dotyczących irańskiego programu atomowego. Prowadzone latami zabiegi dyplomatyczne pozwoliły na uniknięcie rozwiązania militarnego, a z drugiej strony – zapobiegły szybkiej nuklearyzacji Iranu. Unia przez ponad dekadę kształtowała proces negocjacyjny, implementując idee efektywnego multilateralizmu. Oczywiście, mechanizm ten zależny jest od zaangażowania innych stron, w tym wypadku – szczególnie Iranu oraz USA. Dlatego też, charakteryzując rolę UE, należy zwrócić uwagę na jej wymiar strukturalny, związany z określaniem ram i mechanizmów debaty oraz pośredniczeniem w kontaktach pomiędzy kluczowymi aktorami.

Bibliografia:

- BICCHI Federica (2007), *European foreign policy making toward the Mediterranean*, New York.
- BRYŁA Jolanta (red.) (2009), *Unia Europejska we współczesnym świecie*, Poznań.
- COMMON POSITION 2005/329/PESC of the Council of 25 April 2005, relating to the 2005 Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, L 106/32, 27.4.2005.
- COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION (2003a), *Conclusions of the 2501st Council meeting – General Affairs and External Relations*, Luxembourg, 14 April 2003, 8220/03.
- COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION (2003b), *Fight against the proliferation of weapons of mass destruction – Mainstreaming non-proliferation policies into the EU's wider relations with third countries*, Brussels, 19 November 2003, 14997/03.

- COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION (2003c), *Fight against the proliferation of weapons of mass destruction – EU strategy against proliferation of Weapons of Mass Destruction*, Brussels, 10 December 2003, 15656/03.
- COUNCIL OF THE EUROPEAN UNION (2006), *EU Strategy against the proliferation of WMD: Monitoring and enhancing consistent implementation. Concept paper*, Brussels, 12 December 2006, 16694/06.
- DECISION 2010/212/CFSP of the Council of 29 March 2010, relating to the position of the European Union for the 2010 Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, Dz. Urz. UE L 90/8 z 10.04.2010.
- DECISION 2010/430/CFSP of the Council of 26 July 2010, establishing a European network of independent non-proliferation think tanks in support of the implementation of the EU Strategy against Proliferation of Weapons of Mass Destruction, Dz. Urz. UE L 202/5 z 4.08.2010.
- EL-BARADEI Muhammad (2011), *Gra pozorów. Arsenal nuklearny a dyplomacja*, T. Szalgor (tł.), Wrocław.
- EUROPEAN UNION EXTERNAL ACTION (WWW), http://eeas.europa.eu/non-proliferation-and-disarmament/documentation/documents/index_en.htm, (25.11.2015).
- FIEDLER Radosław (2013), *Iran a reżim nieprolifracji broni jądrowej. Dylematy i wyzwania*, Poznań.
- GENARD Quentin, MARCINKOWSKA Barbara (2014), *Unia Europejska wobec ambicji nuklearnych Iranu. Wspólna strategia czy różnorodność opinii?*, w: Artur Malantowicz, Łukasz Smalec (red.), *Stabilizacja czy destabilizacja? Społeczność międzynarodowa wobec programu nuklearnego Iranu*, Warszawa.
- GRUSZCZAK Artur (2012), *Polityka Unii Europejskiej wobec irańskiego programu nuklearnego*, w: Michał Chorośiński (red.), *Współczesne oblicze Iranu*, Kraków.
- INTERNATIONAL ATOMIC ENERGY AGENCY (2004), *Communication dated 26 November 2004 received from the Permanent Representatives of France, Germany, the Islamic Republic of Iran and the United Kingdom concerning the agreement signed in Paris on 15 November 2004*, Information Circular, INFCIRC/637, 26 November 2004.
- INTERNATIONAL ATOMIC ENERGY AGENCY (2013), *Communication dated 27 November 2013 received from the EU High Representative concerning the text of the Joint Plan of Action*, Information Circular, INFCIRC/855, 27 November 2013.
- INTERNATIONAL ATOMIC ENERGY AGENCY (2014), *Implementation of the NPT Safeguards Agreement and relevant provisions of Security Council resolutions in*

the Islamic Republic of Iran Report by the Director General, Board of Governors, GOV/2014/28, 23.05.2014.

KIENZLE Benjamin (2013), *A European contribution to non-proliferation? The EU WMD Strategy at ten*, „International Affairs”, Vol. 89, No. 5.

LIPOLD Patrycja (2012), *Zagrożenie terrorem nuklearnym w polityce zagranicznej Iranu i Korei Północnej. Studium przypadku*, Wrocław.

PARAMETERS FOR A JOINT COMPREHENSIVE PLAN OF ACTION (WWW), *regarding the Islamic Republic of Iran's Nuclear Program*, www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/parametersforajointcomprehenisveplanofaction.pdf, (17.05.2015).

RADA EUROPEJSKA (2003), *Bezpieczna Europa w lepszym świecie – Europejska strategia bezpieczeństwa*, Bruksela, 12 grudnia 2003.

SAUER Tom (2008), *Struggling on the World Scene: An Over-ambitious EU versus an Committed Iran*, „European Security”, Vol. 17, No. 2–3.

SIUDAK Robert (2016), *Sekurytyzacja technologii nuklearnych na przykładzie irańskiego program atomowego*, Toruń.